

İSLAM-BİLİM İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA ATAULLAH BAYEZİDOF'UN RENAN'A REDDİYESİ*

Doç. Dr. Ramazan YILDIRIM**

Özet

Ernest Renan'ın "İslam ve Bilim" isimli konferansında İslamiyet'in bilimle bağdaşmadığı ve terakkiye mani olduğu şeklindeki fikirleri kısa zaman içinde İslam dünyasının birçok bölgesinde tepkiyle karşılandı ve onun bu tezini çürütmeye çalışan reddiyeler yazıldı. Cemaleddin Afgani, Namık Kemal, Ali Ferruh, Emir Ali, Reşid Rıza, Celal Nuri ve Ataullah Bayezidof gibi mütefekkirler Renan'ın iddialarını çürütmeye çalışarak yazdıkları reddiyelerle ona cevap vermeye çalıştılar. Bu makalede dönemin Petersburg Baş İmamı olan Ataullah Bayezidof'un Renan'ın iddialarını çürütmek üzere yazdığı reddiyesi ve karakteristik özellikleri değerlendirilmektedir. **Anahtar Kelimeler:** Ataullah Bayezidof, Ernest Renan, Din-Bilim, İslamiyet ve Maarif, Reddi Renan.

Abstract

ON RELATIONS OF ISLAM AND SCIENCE: REFUTATION OF AHUN ATAULLA BAYAZITOV

Ideas and claims of Ernest Renan at one of his conferences called "Islam and Science", where he addressed Islam as contradicting to science and thus opposing development, drew rapid responses from many scholars from around the Islamic world. Intellectuals like Jamaluddin Afghani, Namık Kemal, Ali Ferruh, Amir Ali, Rashid Rida, Celal Nuri İleri and Ahun Ataulla Bayazitov are the most renowned scholars who authored several refutations to disproof Renan's arguments. In this article, the refutation of the former Imam of St. Petersburg Mosque, Ahun Bayazitov, has been studied and its characteristic features has been evaluated.

Keywords: Ataulla Bayazitov, Ernest Renan, Religion-Science, İslamiyet and Education, Refutation of Renan.

1. Giriş

İslam dünyası Batı dünyasında ortaya çıkan aydınlanma hareketinden sonra önyargılı saldırgan söylemlerle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle de pozitivist akımların din-bilim ilişkileri bağlamında ortaya koydukları yaklaşımlardan hareketle İslam ve Müslümanlar hakkında hiçbir ilmi ve ahlaki temeli olmayan iddialar dillendirilmiştir. 19. yüzyıl bu tür iddia ve söylemlerin yoğun bir şekilde dile getirildiği bir

* Bu makale 12-18 Mayıs 2014 tarihlerinde Kazan-Tataristan'da düzenlenen "Türk Dünyasını Aydınlatanlar: Mehmet Akif Ersoy ve Abdullah Tokay" Uluslararası Sempozyumunda sunulan tebliğ metninin yeniden düzenlenmiş halidir.

** İstanbul Üniv. İlahiyat Fak.

dönem olmuştur. Kurumsallaşmış Hristiyanlığın yegâne merkezi olan kilisenin her türlü dinî yorumu temellük etmesi, dünyaya ve hayata dair farklı hiçbir yoruma müsaade etmemesi kilise ile hayat arasında kapanması mümkün olmayan bir uçurumun oluşmasına sebep olmuştur. Kiliseden kopuş dinden ve Tanrıdan da kopuşu beraberinde getirmiş ve din vicdana, bilim de akla hasredilerek vicdana hapsedilen dinin akla ve bilime dair söz söyleyemeyeceği sonucuna varılmıştır.

İslam ve Müslümanlar batı merkezli oluşan bu bakış açısıyla değerlendirilip kilise eliyle tekelleştirilmiş Hristiyanlık ile İslamiyet arasında bir özdeşlik kurularak Hristiyanlık özelinde geliştirilen karşıt argümanlardan hareketle İslam da eleştiri konusu yapılmıştır. Oysaki İslam'ın tarih boyunca her türlü yorumu kendi tekeline alan bir kilisesi olmadığı gibi mutlak hakikat üzerinde inhisarcılık yapan hareketler de İslam dünyasında hayatiyet sahası bulamamıştır. Batıcı, önyargı merkezli tarih algısında İslam ve Müslümanlar yok sayılıp ötekileştirilerek İslam dünyasını kuşatmanın kültürel temelleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Batıda ortaya çıkan seküler ve pozitivist anlayışın tercüme yoluyla İslam dünyasına taşınması ve kendine yerel bazı dayanaklar bulması gecikmemiştir. İslam toplumlarında var olan birçok sorunun anlaşılmasında ve çözümünde sihirli bir formül muamelesi gören bu anlayışın etkileri uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir.

Din-bilim ilişkileri bağlamında yapılan tartışmalarda metafizik alana ait olan her şey dışlanmaya çalışılmış, hatta dinin felsefe ile olan bağları koparılmış ve din adı altında tüm fikrî ve ahlakî değerler hayatın dışına atılmak istenmiştir. Din-bilim tartışmalarının en hararetli bir şekilde yapıldığı ülke olan Fransa'da kilise özelinde Hristiyanlık; Hristiyanlık özelinde de din mahkum edilmiş ve kısa bir süre sonra da bu tartışmalardan İslam dini ve Müslümanlar da paylarını almışlardır. "Nitekim XVIII. ve bilhassa XIX. yüzyıl Avrupa'sında, İslam dininin tekâmül ve terakki'ye izin vermediği, Müslümanları ilerleyip gelişebilecekleri gibi fikirler pek revaçta idi."¹

Ernest Renan (1823-1892) söz konusu tezleri en açık bir ifadeyle savunmuş ve 1883 yılında Sorbonne'da "İslam ve Bilim" başlığı altında bir konuşma yaparak dikkatleri üzerine çekmiştir. Renan'ın mezkûr konuşmasında özetle İslam'ın terakkiye mâni olduğunu söylemesi İslam dünyasının her bölgesinde tepkiyle karşılanmış ve etkisi hala devam etmekte olan İslam-bilim ilişkileri konulu tartışmaların başlamasına sebep olmuştur. Bu tartışmalar bağlamında Müslümanlar tarafından kaleme alınan reddiyelerde; İslam dünyasında yaşanan gerilemenin sebebi İslam dini değildir, Müslümanlar geçmişte bilim-

1 Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddîyeler" Bağlamında İslam-Bilim Tartışmaları-na Bibliyografik Bir Katkı" Divan, 1996/2, s. 4.

de, sanatta ve medeniyette çok önemli gelişmeler göstermişlerdir, İslam'ın akla, fikre, felsefeye ve ilme mani olduğunu söylemek *İslam'a ve Müslümanlara yöneltilmiş büyük bir iftiradır* şeklindeki yaklaşımlar dile getirilmiştir. Cemaleddin Afgani, Namık Kemal, Ali Ferruh, Emir Ali, Reşid Rıza, Celal Nuri ve Ataullah Bayezidof gibi mütefekkirler Renan'ın iddialarını çürütmeye çalışmış, İslam'ı ve Müslümanları savunan reddiyeler yazarak tepkilerini ortaya koymuşlardır.

2. Ataullah Bayezidof

1846 yılında Han Kirman Kasım civarındaki Tiyenkav köyünde doğan Ataullah Efendi, ilk eğitimini babasından aldıktan sonra Çotay köyündeki Molla Şihabuddin Medresesi'ne giderek temel eğitimini tamamlamıştır. Petersburg şehrinde 22 Nisan 1911 yılında vefat etmiş ve cenazesi büyük bir kalabalığın katılımıyla düzenlenen törenle defnedilmiştir. Kasım Tatarları 1871 yılında Petersburg'da bir mahalle kurup burada inşa ettikleri camide imamlık yapmak üzere Ataullah Efendi'yi davet etmişlerdir. Ataullah Efendi hemşehrilerinin bu davetini kabul ederek imamlık yapmak üzere bu mahalleye gitmiştir.²

Petersburg'ta başarılı olabilmek için Rusça'nın önemini çok erken bir vakitte kavrayarak bütün mesaisini bu dili öğrenmeye sarf etmiş ve bunu geliştirerek Vladimir Salauyov ile meşhur Rus edebiyatçısı İsis-nkov gibi dönemin meşhur Rus edebiyatçıları ve fikir adamlarıyla özel dostluklar kurmuş, onlarla bir araya gelerek değişik konularda fikir alışverişinde bulunmuştur. Vladimir Salauyov'un "Muhammed ve Hayatı" adlı risalesi Ataullah'ın tesiriyle kaleme alınmıştır. Salauyov bu eserini yazarken Ataullah Efendi'den çokça istifade etmiştir. Ataullah Efendi, bu yakın çevresi sebebiyle Rusçaya iyi derecede vakıf olmuş, bu dilde düzenli eğitim almadığı halde eserlerini mükemmel bir Rusça ile yazabilmiştir.³

Ataullah Efendi baş imamlık payesini alarak hem bulunduğu yerde cemaate hizmet etmiş hem de matbuat âleminde dergi ve gazetelerde Müslümanları savunan çeşitli yazılar kaleme almıştır. Vastoçnoye Obozroniye Şarkiyat Etütleri dergisinin 1880/10. sayısında "Rus Olmayan Milletlerin Terakkisi Konusu" başlığıyla bir makale yayımlamıştır. Dönemin Rusya'sında Müslümanların taassup sahibi ve fanatik oldukları ile ilgili basında çıkan yayınlara karşı Ataullah Efendi Sanpetersburg, Vidomosti dergisinin 1886/123. sayısında *Müslümanların Fanatizmi Hakkında* adlı uzun bir makale yazmıştır. Ayrıca bir Rus gazetesinde çıkan ve Rusya'daki Müslümanların dinlerinden uzaklaştırılıp Ruslaştırılması gerektiği ile ilgili çıkan bir yazıya Golosi Gazetesinin 1882/308. sayılı nüshasında bir reddiye yayınlamıştır. 1892

2 Sırat-ı Müstakim; 1327, VI. s. 142.

3 Şura; 15 Mayıs 1911, VI/10, s. 292-294.

yılında Sın Oteçestva Gazetesinin 338. sayılı nüshasında Rusya'daki Müslüman okullarının hocaları hakkında kapsamlı bir makale yayımlamıştır.⁴

Dönemin Rus basınında; Rusya Müslümanlarının kütüphanelerinde İstanbul ve Mısır'dan gelen kitapların olduğu, bu kitaplarda bazı zararlı fikirlerin bulunduğu, hatta Kuran'da geçen "kâfir" lafzının Hristiyanları da kapsadığı, bu yüzden Rusya'daki Müslümanların Hristiyanlara iyi gözle bakmadıkları, bu sebeple bu dini kitaplarının genelini zararlı fikirler içerdiği şeklinde yayınlar yapıyordu. Bunun üzerine Ataullah Efendi, yoğun bir çaba sarf ederek *Tatar Edebiyatı ve Literatürü* konusunda Peterburgski Videmosti gazetesinin 1891 yılının 214-92 sayılı nüshalarında reddiyeler yazarak bu düşünceleri eleştirmiştir.⁵ Petersburg'ta büyük bir camii yapılmasına öncülük eden Bayezidof, Rusya Müslümanlarının gazete çıkarmaları serbest bırakılınca İdil-Volga lehçeleriyle yayımlanan haftalık Nûr gazetesini yayınlamaya başlamıştır.

Ataullah Bayezidof, Renan'ın "*İslam ve Bilim*" isimli metninin Rusçaya tercüme edilmesinden hemen sonra meşhur reddiyesiyle birlikte İslam-bilim ilişkileri bağlamında birçok konuyu irdeleyen eserlerini kaleme almıştır. Renan'a Rusça olarak yazıp 1883 yılında Petersburg'ta yayınladığı risaleyi ve İslamiyetin *Maarife Taalluku* isimli kitabını Ahmed Midhat Efendi'ye göndermiştir. Her iki eser de o sıralar İstanbul'da bulunan Madam Gülnar Delebedof (Madam Olga de Lebedeva) ve Tercüman-ı Hakikat Gazetesi yazarlarından Ahmed Cevdet tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶ Bayezidof'un bu her iki eseri daha sonraları Osmanlıca çevirisinden hareketle sadeleştirilerek yayımlanmıştır.⁷

Rusya'daki Müslümanların güncel dinî meseleleri üzerinde çalışan Bayezidof bu alanda birçok risale ve makale yazarak onları bilgilendirmeye çalışmıştır. Çarlık Rusya'sı resmi makamlarıyla iyi ilişkiler kurarak Müslümanların yaşamış oldukları sorunları çözme ve onlara yardımcı olma konusunda faaliyetlerini yürütmüştür. Gerek yazdıklarıyla gerek yürüttüğü diğer sosyal faaliyetleriyle Rusya'da yaşayan tüm Müslümanlar arasında saygın bir âlim ve milletin hamisi olarak

4 Şura; 15 Mayıs 1911, VI/10, s. 292-294.

5 Şura; 15 Mayıs 1911, VI/10, s. 294-292; İldus Kuddüsulı Zahidullin "*İsmail Gaspıralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti*", İsmail Bey Gaspıralı İçin, Baş editör: Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay., Ankara-2004, s. 38.

6 Ataullah Bayezidof, *Reddi Renan (İslamiyet ve Funûn)*, Mütercimler: Madam Gülnar Delebedof, Ahmed Cevdet, İstanbul-1307; *İslamiyetin Maarife Taalluku ve Nazarı Muarizinde Tebyini*, Rusçadan Mütercimleri: Gülnar (Madam Delebedof), Ahmed Cevdet, Dersaadet-1308.

7 Ataullah Bayezidof, *İslam ve Medeniyet*, Sad. İbrahim Ural, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara-2005.

tanınan Ataullah Efendi, Petersburg'a gelen tüm Müslümanlar tarafından ziyaret edilen biri olmuştur.

Ataullah Efendi hükümet mekteplerinin birçoğunda da dersler vermiştir. Parskiy, Nikaloyevski, Aleksandrovkiy okullarında ve mühendislik okuyan değişik gruplara din öğretmenliğinin yanında Asya Bölümünde Türk dili okutmuştur. Bu tecrübelerden istifadeyle Tatar dilinin gramerine dair bir eser kaleme almış ve onun bu eseri Tatarca öğrenmek isteyenlerin el kitabı haline gelmiştir. Polonya Müslümanları iman ibadet konularını içeren Rusça yazılmış bir kitap ihtiyacını kendisine bildirince İman Prensipleri adıyla bir risale yazmış ve bu risalenin Arap harfleriyle yazılmış metnini de aynı eserin sonuna ekleyerek yayınlanmıştır. Bayezidof'un bu risalesi uzun süre Polonya Müslümanlarının dinlerini öğrenmek için başvurdukları bir eser olagelmıştır.⁸

3. Ataullah Bayezidof'un Reddiyesi

Renan tarafından verilen konferans metni 1883 yılında Aleksi Vedrof tarafından Rusça'ya tercüme edilmiştir. Petersburg İmam ve Müderrisi Ataullah Efendi, bu Rusça metinden hareketle tenkitlerini kaleme almıştır. Renan'ın İslamiyet ve bilim hakkındaki konuşma metnini detaylı bir şekilde incelemeye tabi tutan Ataullah Bayezidof, konuşma metninin muhtevasına geçmeden önce onun yöntemi veya yöntemsizliği hakkındaki eleştirilerini dile getirmiştir.

a. Yöntem Eleştirisi

Ataullah Bayezidof, reddiyesine başlarken Renan'ı çok önemsediyini gizleme ihtiyacı duymaz. Onun sadece Fransa'da değil tüm Avrupa'da yüksek mevkiler elde ettiğini, ilim, teknik ve felsefe konusunda güvenilir kişilerden olduğunu belirtir. Zaten Bayezidof'u üzen husus da işte budur. Çünkü nasıl olur da böylesine önemli bir şahsiyet İslam dini hakkında suçlamalarda bulunabilir. "...bir zât-ı muhteremin din-i İslam hakkında mümkinu'l-vücûd gördüğü ittihâmât bizi nihayet derecede dilhûn eyledi."⁹ Oysaki İslam dini insanlığın her yönden ilerlemesine yardımcı olan ve akla en uygun olan bir dindir. Aynı zamanda İslam dini insanın maddi ihtiyaçlarını karşılamayı, manevi ihtiyaçlarından daha öncelikli görür.

İslam dinine yönelik bir saldırıyla karşı karşıya olduğu hissiyatıyla hareket eden Bayezidof, Renan'ın görüşlerini hakikatle bağdaştırmaz ve onun iddialarını teolojik açıdan ele alıp değerlendirmeye lüzum görmez. Bunun için de Renan'ın görüş ve iddialarındaki çelişkileri akıl

8 Şura; 15 Mayıs 1911, VI/10, s. 292-294.

9 Ataullah Bayezidof, *Reddi Renan (İslamiyet ve Funûn)*, Mütercimler: Madam Gülnar Delebedof, Ahmed Cevdet, İstanbul-1307, s. 7.

sahipleri için beyan etmek istediğini dile getirir. Ona göre İslam dini, diğer semavi dinler gibi vahiy yoluyla indirilmiş olmasının ötesinde Allah ve ruh hakkında akla ve mantığa uygun olan temel hükümler içermektedir ve bilimle de uyum halindedir.

Ataullah Bayezidof, Renan'ın söz konusu metnini okurken onun zihin dünyası ve bakış açısını sorgulamaya çalışır. Neden İslamiyet, bilim dışı olarak algılanıyor ve kötülenmek isteniyor? Bu dinin temel esaslarının daha iyi anlaşılması için niçin derinlemesine bir araştırma yapılmıyor? Renan'ın önyargılı olduğu ve belli bir yöntem dâhilinde İslamiyet'e yaklaşmadığı düşüncesinden hareketle ona şu yöntemi önerir: "Renan, İslamiyet ve funûnu yekdiğeriyle mukayeseye kalkışmadan evvel İslamiyet'in mahiyet-i asliyesini ve sonra da ayrı ayrı her fer' ve şubesini tahkik ve istiknah edip ta'mim-i enzâr etmeli ve sathiyat ile ve bazı âdemlerde gördüğü zıddu'l-me'mûr zevahir ve hususiyât ile iktifâ eylememeliydi."¹⁰ Önyargı, yüzeysel bakış açısı ve dinin gerçekliğiyle bağdaşmayan şekilsel uygulamalardan hareketle doğru bir sonuca varmak mümkün değildir. Çünkü dış görüntüler İslam dışındaki diğer dinlerin de dış görüntülerinde olduğu gibi doğruya ve hakikate uygun düşmeyebilir. İslam dini, belli olmayan, anlaşılmaz bir felsefe veya tabiatüstü bir vehim ya da bilimsel bir faraziye değildir. Aksine İslam, apaçık, anlaşılır sabiteleri olan ve gereği gibi araştırmaya ve anlaşılmasına müsait olan bir dindir ve bu dini araştırmak, incelemek hiçbir zorluğu gerektirmez. İslamiyet'in temel kaynakları Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti olduğu için işin başında bunları gereği gibi incelemek ve araştırmak gerekir ki İslam dininin bilimle olan ilişkisi ve ona uygun olup olmadığı sonucuna varılsın.¹¹

Bayezidof'a göre Avrupa'da saygın bir yeri olan Renan, bilimsel ve gerçekçi bir yaklaşımla hareket etmeyerek Müslümanları üzmüştür. Çünkü yöntem olarak sebepten sonuca, ilkelerden amaca gitmeyi gerekli kılan terkib/sentez metodunu kullanan Renan, bu yöntemi sonuçtan sebebe, amaçtan ilkelere gitmeyi öngören tahlil/yorumlama metoduna tercih etmiştir. Bu yanlış yöntemden hareket ettiği için de Müslümanların bugünkü durumunu Avrupa milletlerinin kalkınmalarıyla mukayese etmiş, İslam dininin fen bilimlerine ve aklî ilimlere düşman olduğu sonucuna varmıştır. Renan, bu varsayımıyla İslam dininin bilime ve aklî ilimlere mani olduğunu dolayısıyla da Müslümanların Müslüman olmayan diğer milletlere göre geri kaldığını iddia etmektedir. Bayezidof, Renan'ın bu yanlış yargıya ulaşmasının nedeni olarak onun takip ettiği yöntemi gösterir ve Müslümanların bugün içinde bulundukları durumdan hareketle İslam dininin yargılanama-

10 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 9.

11 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 10.

yacağını belirtir.

b. Muhteva Eleştirisi

Ataullah Bayezidof, Renan'ın yöntem ve bakış açısını sağlıklı bulmamakla beraber onun iddia ve görüşlerini eleştiri konusu yapar. Ona göre Renan'ın temel iddiası şudur: "Ulûm ve maârif-i İslamiyye hakikaten mevcûd mudur? Yahut ulûm ve maârif hiç olmazsa İslamiyet tarafından kabul ve müsaadeye mazhar olmuş mudur?"¹² Renan, bu soruya olumsuz cevap vermekte ve Müslümanların yedi asır gibi uzun sayılabilecek bir dönemde Fârâbî, İbn Sînâ gibi filozoflar yetiştirdiğini söylemekle beraber onların Araplar ve İslamiyet'in kendine özgü bir bilimlerinin olmadığını iddia etmektedir. Ona göre Müslümanlar arasında var olan tüm bu bilimlerin aslı Yunan'a aittir ve onlardan alınmıştır. Kültür, bilim ve sanatın milletler arasındaki dolaşımının doğal olduğu fikrinden hareket eden Bayezidof, Arapların Yunanlılardan ilim ve bilim aldıklarının inkâr edilemez olduğunu, buna karşı çıkmanın da söz konusu olmadığını belirtir. Çünkü sözü edilen ilimlerin ve bilimlerin ortaya çıkması yalnızca Yunanlıların bir eseri değildir. Mısırlıların ve Hindlilerin bu konuda Yunanlılardan daha önce geldiklerini kabul etmek gerekir ki tarihi gerçekler bunu kanıtlamaktadır.

Araplar ve Müslümanlar arasında ilmin gelişmediği tezini iddia eden Renan'ın, konuyla ilgili verdiği ve daha sonra metin olarak da yayınlanan konferansında birbiriyle çelişen ifadeleri Bayezidof'un gözünden kaçmamaktadır. Çünkü hem Müslümanlar arasında akli ilimlerle ilgili birçok çabanın olduğunu, İhvân-ı Safa ismindeki bilginler grubunun akli ilimlerle uğraşıp bir felsefe ansiklopedisi vücuda getirdiğini söylemek hem de Araplarla veya İslam ile ilgili özgün ilmi bir çalışmanın bulunmadığını söylemek apaçık bir çelişkidir. Çünkü Renan, kimya ve astronomi ilimlerinin dikkate değer bir şekilde Müslümanlar arasında yaygın olduğunu itiraf etmektedir. Ayrıca Abbasi döneminde Ebu Hasan Baykara tarafından cebir bilimi ileri bir düzeye taşınmış, dönemin Yunan matematikçilerini bile geride bırakmış, kelimacılar hem İslam hem de diğer dinler hakkında akli ve fikri yöntemleri kullanarak karşılıklı münazaralarda bulunmuşlardır. İşte tüm bu hususlar ilim ve fenlerin Müslümanlar arasında yaygın olduğunu göstermektedir. Tüm bunları göz ardı ederek Avrupalıların bugünkü ilim ve teknolojileri sadece kendilerine özgü kılmaları, kendi medeniyetlerinin temelini eski Yunan uygarlığına dayandığını hesaba katmamaları büyük bir çelişkidir.¹³

Bayezidof, Renan'ın iddialarını muhteva açısından tahlil ederek onun başvurduğu yöntem ve bakış açısını kullanarak onun iddialarını çürütmeye çalışır. "Mösyö Renan'ın ifadesine bakılınca işi daha

12 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 12.

13 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 14-15.

ileriye götürmek lazım gelecek. Avrupa kendisine bütün Müslüman elinden geçerek gelen ve Arapların cühd ve gayretleri sayesinde intikal eden ulûm ve fûnûna Müslümanlar kadar dahi iddia-i mâlikîyet edemeyecektir. Görülüyor ki Renan'ın istintacı asla muvâfık-ı maslahat değildir. Eğer o neticeye muvâfık-ı hakikat olmak nazarıyla bakar isek mûmâ ileyhın Avrupa'ya nispet ettiği ulûm ve fûnûna dair Avrupalıların haklarını teslim etmemek iktizâ eder."¹⁴

Bilimi belli bir medeniyete veya millete hasretme düşüncesine karşı çıkan Bayezidof'a göre İslamiyet Avrupa'dan altı asır önce "ulûm ve fûnûn-u yunânîye" adı verilen bilgileri almış, onları kendi havzası içinde geliştirerek ileri bir seviyeye taşımış ve 1260 yılında da Latin Avrupa'ya aktarmıştır. Oysaki Avrupa çok sonraları bu bilgilere ilgi duymuş ve onları öğrenmek için çaba göstermiştir. Yani Hristiyan Avrupa, söz konusu bilim ve fenleri ortaya çıkmasından on iki asır sonra benimseyip kabul etmiştir. Müslümanların onlardan önce bu ilimlerle tanışıp onları kabul etmesi İslam'ın sahip olduğu kabiliyet ve otoritesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zaten İslam Peygamberi Hz. Muhammed, "Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz" diyerek Müslümanları ilme teşvik etmiştir.

Renan'ın Avrupalıların söz konusu ilimlerle on iki asırlık bir gecikmeyle tanışmasını coğrafi konum ve diğer şartlara bağlaması Bayezidof için ikna edici olmaktan uzaktır. Çünkü söz konusu ilmin ortaya çıktığı Yunan bölgesi Fransa'ya yakın olduğu kadar Buhara, Semerkant, İran, İspanya, Bağdat ve Şam'a yakın değildir. Semerkant, Buhara ve İspanya'da yaşayan Müslümanlar coğrafi mesafenin uzaklığına ve şartların zorluğuna rağmen yeni ilimleri ve felsefeyi inceleyip öğrenmek için Bağdat'a yolculuk yapmışlardır. Oysaki Avrupa Katolikleri yanı başlarındaki ilimleri öğrenmek için hiçbir çabanın içinde olmamışlardır. İslam'ın özü itibarıyla ilim ve fenleri teşvik ettiğini söyleyen Bayezidof, söz konusu fikirlerini Hz. Peygamberin "İlim Çin'de de olsa onu öğreniniz", "İlim öğrenmek kadın erkek her Müslümana farzdır" hadisleriyle destekler.¹⁵

Ataullah Bayezidof, hem Renan'ın iddialarını çürütmek hem de İslam'ın ilme olan katkısını ve teşvikini anlatmak için ilginç bir örnekle açıklamada bulunur: Bir çocuğun istikbalî, refahı ve saadeti için tek başına babanın olması yeterli değildir. Bu çocuğa hayat beşiği olacak ve terbiye edecek olan bir de anne gerekir. Eğer böyle olmazsa bu yeni doğmuş çocuk korunaksız kalacağından dolayı ölecektir. İşte bu çocuğa bakarak onu koruyan ve onu toplumun ilgisine, saygısına layık olacak bir genç haline gelmesini sağlayan anne teşekkür ve övgüye layık

14 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 15-16.

15 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 19.

mıdır değil midir? Tabii ki buna layıktır. İşte verdiğimiz bu örnekten de açıkça anlaşılıyor ki Yunanistan nasıl ki ilim ve fenlerin babası ise İslâmiyet ve Arabistan da onu büyütüp terbiye eden annesidir. Dolayısıyla Avrupa kendi medeniyetinin babası olarak gördüğü Yunanistan'ın yanı sıra bu medeniyeti güçlü, kuvvetli bir genç haline getirip hediye eden İslâmiyet'e müteşekkik olmalıdır. Ki o zamanlar Avrupa, bu çocuğun babası hakkında bilgi sahibi değildi. Niçin bu medeniyetin, onu terbiye edip büyüten Arabistan'a aidiyetini kabul etmesin ki? "Mösyö Renan'ın beyan ettiği ulûm ve fûnûnun Yunanî olduğu kadar da Arabî olduğunu iddia ederiz."¹⁶

İslam tarihindeki bazı ilmî ve fikrî gelişmeler ile İslam arasında bir ilişki kurulamayacağını, bu gelişmelerin İslam'a rağmen bazı yöneticilerin inisiyatifıyla gerçekleştiğini, ilk Müslümanların ilim, fen ve felsefeye yabancı olduklarını, ayrıca Arapların sanata, felsefeye ve akıl yürütmeye elverişli olmadıklarını iddia eden Renan'ın söz konusu fikirlerine karşı çıkan Bayezidof daha çok savunmacı bir üslupla birlikte mukayese yapmak suretiyle aynı iddiaların Avrupa için de geçerli olacağını söyleyerek cevap vermeye çalışır: İslamiyet'in ilim, fen ve felsefeye yatkın olmadığı, Araplarda felsefi kabiliyet bulunmadığı, Araplar arasında sonradan meydana gelen bazı ilmî gelişmelerin İslamiyet'e rağmen gerçekleştiği iddiası esas alınıp bir sonuca ulaşılabileceği aynı yaklaşımı Avrupa için de göstermek mümkündür. Avrupa'nın da akli ilimlere elverişli olmadığı, mevcut gelişmişliğinin de kendi isteği dışında olduğu iddia edilebilir. Çünkü Avrupa her türlü maddî ve manevî gelişmeden habersiz olarak sadece birinci asırda değil Hristiyanlığın kabulünden on iki asır sonra bile ulûm ve fûnûna yabancı kalmıştır. Ancak on üçüncü asırda İspanya'nın Araplar tarafından fethedilmesinden sonra Avrupalılar, Araplar sayesinde ilim öğrenmeye başlamışlardır. Renan'ın mantığından hareket edilirse Avrupa ile ilgili de mantikî sonucu inkar etmek doğal bir gerçeği kabul etmemek anlamına gelir ki Araplar böylesi bu durumu "muğalata" olarak isimlendirmişlerdir.¹⁷

Renan'ın akli yürütmesini açıkça muğalata olarak değerlendiren Bayezidof, göçebe yaşam biçimine alışmış olmalarından dolayı Arapların ilim ve fen alanlarındaki etkinliklerden belli bir süre uzak kaldıklarını söylemekle beraber bu durumun fazla uzun sürmediğini dile getirmektedir. Araplar yerleşik bir düzene geçtikten sonra hızla ilmi uğraşların içine girerek bu konuda önemli başarılar gerçekleştirmişlerdir. Arapların bu durumunu sosyolojik bir yasanın gereği olarak izah eden Bayezidof, insanların ilerlemesinin tabiat kanunları gereği yavaş olduğunu,

16 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 21.

17 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 24.

birden bire büyük değişimlerin gerçekleşmediğini belirtir.

c. Tarihsel Tecrübeyi Doğru Okumak

İslam tarihindeki bilimsel gelişmelerin nasıl okunması gerektiği hakkında doğru bir yöntemi benimsemeyen ve tamamen önyargılı bir okumayla Müslümanların geçmiş tecrübelerini değerlendiren Renan'ın yaklaşımı Bayezidof tarafından en fazla eleştiri konusu yapılan hususlardan biridir. Renan ilim ve medeniyete yaptıkları katkılarla şöhret bulmuş Abbasi halifelerinden Mansûr, Harun Reşîd ve Me'mûn'un şeklen Müslüman olduklarını iddia eder ve bu iddiasını da onların yabancı ülkelerden gelen her şeye ilgi duydukları, putperestlerin konuştukları dillere merak sardıkları, Hindistan, İran ve Yunanistan'a bazı konularda başvurdukları şeklinde gerekçelendirir. Bu tuhaf gerekçeye dayandırılan iddiayı mantıksal olarak değerlendiren Bayezidof "Ecnebî ve putperest lisanlarına merak edenler ecânibe ve putperestliğe mensupturlar. Abbasi halifeleri de ecnebî ve putperest lisanlarını merak ediyorlardı. Öyleyse onlar da sûretâ Müslüman idiler."¹⁸ şeklindeki önermeyi çıkarır ve bunun yanlışlığını ortaya koyar. Renan, bu sathî değerlendirmesiyle aslında farkına varmadan İslamiyet'in bilime ne kadar önem verdiğini ve Müslümanların da bu önemden hareket ettiklerini zımnen ifade etmektedir. Müslüman halifeler, taassup sahibi ve dar fikirli olmadıkları aksine fikir ve düşünce bakımından çok geniş olduklarından dolayı ilim ve fenlerin her dalına ilgi duymuşlar ve onların kaynakları putperestlerde dahi olsa hiç çekinmeden araştırmanın yollarına başvurmuşlardır.

Bayezidof, İslam tarihi boyunca Müslümanlara hükmeden iktidarlarda herhangi bir ayırıma gitmeksizin onların tamamına sahip çıkar. Müslümanların tarihsel tecrübesini oluşturan Abbasilerin yanı sıra İran'daki Büveyhîler, İspanya'daki Emevîler, Mısır'daki Fâtîmîler, Halep'teki Hamdânîler ve diğer yerel idareciler bilimin gelişmesi için çaba sarf etmişlerdir. "Her sülaleye mensup olan hulefanın cümlesi ulûm ve fûnûnu taht-ı himayelerine almışlardır. Nerede halife bulunmuş ise ulemayı nezdine celb ile tesahûb ve i'zâz-ı ulema hususunda müsabaka ederler idi. İslamiyet ile fûnûn bir ikiz kardeş makamında olup her yerde beraber arz-ı vücûd etmişlerdir."¹⁹ Bu tarihsel tespiti yapan Bayezidof, Avrupa ile İslam dünyası arasında da eşzamanlı bir mukayese yaparak görüşlerini destekler: "O zamanki Hristiyan Avrupa ile Müslüman Asya arasında paralel bir hat çekersek gayet tuhaf bir tezat görürüz. Bir tarafta Müslümanlar bilim ve fenleri öğrenerek, hikmet ve felsefeyi önde gelen bir istekle araştırarak, hukuki işlemlerle ilgilenen bilginlerle birlikte en üstün şeref ve itibara layık

18 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 29-30.

19 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 31-32.

görülerek yaşıyorlar. Öbür tarafta ise Hristiyan Avrupalılar Arapların akli gayretlerine karşı soğuk, ilgisiz, katı duruyorlar; asla yakınlık göstermiyorlar. Yalnız on birinci ve on ikinci asırlarda âni bir rastlantı ile bilim ve fenler bir boşluk bulup, Fransa'ya girebiliyorlar.”²⁰

Görüldüğü gibi Renan tarafından önyargılı ve sathi bir şekilde değerlendirilen Müslümanların tarihsel tecrübeleri Bayezidof tarafından doğru bir şekilde analiz edilince sonuç tabii olarak farklı olmaktadır. Hatta Renan'ın “İslamiyet İran'ın gelişmesini bir kasırğa gibi durdurmuştur” sözünün yerine “İslamiyet ilim ve fenleriyle karşı durulması imkansız bir kasırğa gibi Fransa'ya ulaşmıştır” cümlesini kuracak kadar da özgüvene sahip olan Bayezidof tamamen savunmacı bir söylem yerine ilzam edici bir mantık kullanmayı tercih etmektedir.

İlim ve fenlerin ilerlemesinin veya gerilemesinin rasyonel sebeplere bağlı olduğunu dile getiren Bayezidof, eğer bir yerlerde ilmi bir duraklama varsa onun sosyal ve siyasal sebepler gibi rasyonel bir gerçekliğinin bulunduğunu belirtir. Dolayısıyla Araplar arasında meydana gelen ilmî duraklamayı onların dinlerine bağlamak ve sadece bu gerekçeye dayandırmak adaletle bağdaşmayan bir durumdur. Bu hususta da bir çifte standarda başvurulmuş önyargılı davranılmaktadır. Araplar arasındaki ilmi duraklama onların dinleriyle irtibatlandırılırken başka milletlerde meydana gelen ilmi duraklama onların dinleriyle bağdaştırılmamakta ve bunlar dinden başka olaylarla izah edilmektedir. Burada apaçık bir çelişki bulunmaktadır. Mesela İslam dünyasındaki ilmî duraklama için neden Moğol istilası vb. sosyal ve siyasal sebepler görmezden geliniyor. Asya'dan kopup gelen bu putperestlerin Bağdat'ı işgal edip yağmaladıkları ve bunun da Müslüman toplum içinde kapanması zor yaralara sebep olduğu tarihsel bir gerçekliktir.²¹

Bayezidof'un haklı olarak eleştirdiği konulardan biri de tekil bir örnekten hareketle genelleme yapılması ve topyekûn bir dinin veya mensuplarının eleştirilmesi hususudur. Renan'ın sıkça başvurduğu bir yöntem olan bu yaklaşımın yanlışlığını ve tutarsızlığını onun mensubu bulunduğu kültür atmosferinden örneklerle izah etmeye çalışır. Ona göre Müslümanlar arasında mutaassıplar, bilgisiz sofular veya cahil kimseler olabilir. Aynı durum Renan'ın ait kültür ortamı için de söz konusudur. Mesela Paris'te veya Avrupa'nın başka bir yerinde Renan'ın savunduğu fikirlerden nefret eden ve onun için daha önceleri İspanya'da uygulanan engizisyon mahkemelerin kurulup aynı işkencelerin ona yapılmasını savunan Katolik papazların varlığı inkar edilemez. Ayrıca mahkeme salonlarında bulunan bazı Hristiyan aziz-

20 Ataullah Bayezidof, *İslam ve Medeniyet*, Sad. İbrahim Ural, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara-2005, s. 19.

21 Bayezidof, *Reddi Renan*, s. 37.

lere ait heykellerin, haçın ve Hristiyanlığın diğer sembollerinin kaldırılması, okullarda Hristiyanlık tarihinin okutulmasına son verilmesi gibi talepler karşısında Fransa'da ortaya çıkan tepkiler hala canlılığını korumaktadır. İşte tüm bunlardan hareketle Hristiyanlığı suçlamak nasıl ki tutarsızlıkta İslam dünyasında ortaya çıkan bazı tekil hadiselerden hareketle İslam'ın eleştirilmesi de o kadar tutarsız bir durumdur. Hristiyan dünya içinde ortaya çıkan Martin Luter'in çekmiş olduğu eziyetleri, Sen Bartelmi gecesini, Katoliklerle Protestanlar arasında otuz yıl boyunca devam eden kanlı savaşları unutmak mümkün değildir. Dolayısıyla Avrupa'nın kendi tarihinden silip atmadığı bu olaylar dururken Renan'ın Müslümanların tarihinde yaşanmış bazı olaylardan hareketle İslam'ı sorumlu tutması hak ve adalet ölçüleriyle bağdaşmamaktadır.²²

d. Müslümanların Dil ve Kültürüne Yabancı Olmak

Müslüman toplumları doğru bir şekilde anlayıp tanımak için onların kullandıkları dilin anlam özelliklerini ve kültürlerini doğru ve yeterli bir şekilde tanımak gerekir. Renan'ın söz konusu metninde bilerek veya bilgisizce göz ardı ettiği hususlardan biri de onun Müslüman toplumların dil ve kültürlerine olan yabancılığının/cehaletinin farkında olmayışıdır. Renan'ın bu konudaki cehaletini veya çarpıtmasını ortaya koyan çarpıcı konu onun "Allahu a'lem/Allah en iyi bilendir" sözü hakkındaki değerlendirmesidir. Güya Müslümanlar her çeşit ilmi araştırmamanın gereksiz olduğunu, bunları dinsizlik türünden uğraşlar olarak kabul ettiklerini, bu çabaların ilahi hakikatleri kavramaya karşı bir ihanet teşkil ettiğine inandıkları ve kendi eksikliklerini dile getirmek için her sözlerinin sonunda *Allahu a'lem* sözcüğünü kullanmaktadırlar. Ona göre Müslümanlar bu sözcüğü kullanarak fikri gevşeklik ve uyuşukluğa düşmekteler. İşte Ataullah Efendi, Renan'ın bu yaklaşımını özetleyerek onun bu sözlerini ispat etmekten aciz olduğunu belirtir ve bu sözün Müslümanlar arasındaki kullanım alanlarını örnekleriyle birlikte açıklamaya çalışır.²³

Bayezidof'a göre "Allah en iyisini bilir" sözü bir başkasının fikirlerini çürütüyor görünmemek amacıyla bir saygı ifadesi olarak veya başkasına ait bir görüşün nakledilmesinden sonra kullanılır. Ayrıca bu söz, âlimlerin hepsinin aynı görüşte olmadığı ve farklı fikirler ile sürdükleri konularla ilgili olarak da kullanılır. Bir konu hakkında yapılan tartışma ve müzakere esnasında bir nezaket ifadesi olarak da kullanılır. Dolayısıyla Renan tarafından kullanılması uygun görülmeyen *Allahu a'lem* tabiri, Müslüman âlimler tarafından başkasının görüşlerini saygıyla karşılamak ve onlara değer vermek, onların fikirleri-

22 Bayezidof, *Reddi Renan*, s. 39-41.

23 Bayezidof, *Reddi Renan*, s. 53.

ni aktarırken ihtiyatı elden bırakmamak amacıyla kullanılmaktadır.²⁴

Renan'a en güçlü reddiyelerden birini kaleme alan Namık Kemal'in "*M. Renan'ın en parlak, en maskara bir gevezeliği*"²⁵ olarak nitelediği bir konu da onun doğruları nasıl çarpıttığına veya gereği gibi anlamadığına örneklik teşkil etmektedir. Renan, söz konusu konferans metninin sonlarında iddialarını temellendirmek amacıyla Musul Kadısı tarafından Mösyö Liard'a yazılmış bir mektubu kanıt olarak gösterir. Liard, Musul'a yaptığı bir ziyaret esnasında Musul Kadısına başvurarak şehrin nüfusu, ticareti ve tarihi hakkında bilgi almak ister. Musul Kadısı, hem onu başından savmak hem de ona nezaket içinde bir ders vermek için onun talebine bir mektupla cevap verir. Kadı, kendisinden istenilen bilgilerin hem faydasız hem de zararlı olduğunu, ömrünün çoğunluğunu Musul'da geçirmiş olmasına rağmen hiçbir zaman buradaki meskenleri ve içinde yaşayanları saymayı düşünmediğini, kimin atına veya kayığına ne yüklediğiyle ilgilenmediğini, şehrin kadim tarihi ve fetih öncesi döneminde ahalisinin ne hatalar işlediğini de ancak Allah'ın bilebileceğini belirtir ve ona şöyle seslenir: "*Dostum, kuzum, sana ait olmayan şeyleri öğrenmekle uğraşma! Aramıza geldin, biz de sana selâm-ı hoş âmediyi icra eyledik. Selametle git. Hakikat-ı halde söylediğin lakırdılardan bana hiçbir zarar gelmez. Çünkü söyleyen başka, dinleyen başkadır. Milletinin âdeti üzere çok yer dolaşmış ve hiçbir tarafta nâil-i saadet olmamışsın; biz elhamdülillah burada doğduk ve buradan gİtmek istemeyiz.*"²⁶

Bayezidof, Renan'ın Müslümanların bilimlere önem vermediğine ve bundan dolayı da geri kaldıklarına delil olarak gösterdiği bu mektupta dile getirilen hususların niçin böyle anlaşıldığına şaşırır. Çünkü Musul Kadısı tarafından Liard'a yazılan mektupta dile getirilen bazı hususların üslubu onun siyasî servisten çıktığını açıkça ortaya koymaktadır. Açıkçası Kadı Efendi, kendisine sorulan bazı siyasî-idarî konulara değinmiyor ve Liard'ın amacına hizmet etmiyor. Ayrıca Musul Kadısı, Liard'ın Asya'da pek çok örneği görüldüğü üzere halkın sosyal hayatı, mezheplerin durumu ve birbiriyle olan ilişkileri ile halkın ekonomik durumları hakkında bilgi toplamak isteyen misyoner bir seyyah olduğuna inanıyor. Onun istediği istatistiksel bilgilerin ona verilmesinin kendi ülkesine zarar vereceğini düşünüyor. Onun niyetinin farkında olduğunu ustalıklı belirtiyor ve üstü örtük bir şekilde şu mesajı veriyor: "Sen bizim yanımıza gelip ülkenin gizli ve mahrem noktalarını öğrenmeye çalışma! Sen onları bilim için değil, bağlı olduğun hükümet için araştırıyorsun. Yani halk arasında fitne ve bozgunculuk tohumu

24 Bayezidof, *a.g.e.*, s. 56.

25 Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi* (İslamiyet ve Maârif), Yayınlayan: Ord. Prof. M. Fuad Köprülü, Ankara 1962-, s. 58.

26 Namık Kemal, *a.g.e.*, s. 59.

saçma! Memuriyet statüsü yolu ile Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında dini düşmanlık uyandırma! ... İngilizler, çok seyahat etmek ve siyasi amaçlarına hizmet için Hindistan'da ve son olarak öteki yerlerde yaptıkları gibi şeyhlerden ve başkalarından bilgiler edinip istihbarat toplamak alışkanlığındadır. Bize karşı da o şekilde davranmak mı istiyorsun? Bu senin işin değil! Unutma ki vatanımızı biz size bırakmayız. O bizdendir, bizim içindir, başkaları için değildir. Biz burada doğduk. Ülkemizi sizin yönetiminize bırakarak, Asya'nın içeri kısımlarına çekilmek niyetinde değiliz."²⁷

Sonuç

1883 yılında Renan tarafından Paris'te verilen ve hemen ardından yayınlanan İslam ve Bilim konulu konferans metni aynı yıl içinde Aleksis Vedrof tarafından Rusçaya tercüme edilerek yayınlanmıştır. Aynı yıllarda Rusya'da Müslümanlara yönelik benzer tepkiler gösterildiği için Renan'ın söz konusu konuşmasının diğer bölgelere göre çok farklı bir anlamı vardı. Çünkü Rus aydınlarının ve resmi çevrelerin öteden beri dillendirdikleri fikirlerin bir benzeri batı ilim çevrelerinde saygın bir yeri olduğu söylenen bir Fransız tarafından ileri sürülmekteydi. Rus medyasında Rusya'da yaşayan Müslümanlara yönelik eleştiri ve saldırılara karşı yazdığı makaleler ve yaptığı konuşmalarla mücadele eden Petersburg İmam ve Müderrisi Ataullah Bayezidof, Renan'ın konuşma metninin yayınlandığı yıl Rusça bir reddiye kaleme alarak yayınlamıştır.

Ataullah Bayezidof, kendi döneminde yaşayan diğer İslamcı düşüncülerle aynı duygu ve düşünce dünyasından hareket ederek batıcı, batı merkezli aydınlanma hareketinin ve dini tamamen hayatın dışına iten sekülerleşmenin fayda yerine zarar getireceği düşüncesinden hareket eder. Genellikle tabi ilimler için geçerli olan ve Renan tarafından da benimsenen deney ve gözlem metodundan hareketle İslam'ın hatta diğer dinlerin ve felsefenin incelenmesinde olumlu sonuçlar vermeyeceğini belirterek Renancı pozitivismi ve seküler bir bilim anlayışını kabul etmez. Renancı pozitivism ve seküler bilim anlayışından hareketle "mesela Hristiyanlıkta Ortaçağ'da görülen hatta şimdi de bütün haliyle var olan dünyevî yaşayışı kötüleyen esaslara bakıp da Hristiyanlığın ahlaka uygun olmadığı sonucuna varmak elbette doğru olmaz" diyerek farklı bir bakış açısına sahip olunması gerektiğini dile getirir.